

O ZRODU VELKOMĚSTA

Recenze

Urbanismus jako specifická věda není jádrem výzkumu a jeho aplikace jen pro stavitele a architektky, ale již déle než sto let i pro historiky a společenskovední pracovníky, jako jsou demografové nebo sociologové. Každý z nich studuje problémy urbanizace ze svého úhlu pohledu. Každý může přispět svými poznatky k dalšímu rozvoji lidské společnosti v jakémkoli územním rozsahu.

Dva historičtí demografové – **Pavla Horská** a **Eduard Maur** – a jeden sociolog – **Jiří Musil** – se ujali urbanizace českých zemí a Evropy a historie velkoměsta v našich podmínkách a v Evropě ve své publikaci **o zrodu velkoměsta** na uvedených územích, a poskytli nám přehled o nových přístupech ke studiu a k analýzám uvedených fenoménů, včetně pohledu do budoucnosti.

V úvodu ke svým příspěvkům na toto téma rekapitulují poznatek, že jednou z velkých proměn současného světa je vznik a významový růst městských společností jako **důsledek urbanizačního procesu** v celosvětovém měřítku i měřících národních. Ze sociologického a demografického pohledu – nikoli tedy jen z pohledu technického – definují urbanizaci jako přeměnu převážně venkovských společností na společnosti převážně městské, kde jedním z rysů je i vznik a růst **velkoměst**. Urbanizace má mnoho forem z hlediska časového i místního. Jejich kniha chce osvětlit formování městské společnosti především v českém prostoru, a to na širším pozadí urbanizačních procesů evropských.

Autoři rozdělili knihu na čtyři části. V první části objasňuje **Jiří Musil** detailněji „co je urbanizace“, v druhé části, věnované dějinám urbanizace v českých zemích, se nejprve **Eduard Maur** zabývá retrospektivou „urbanizace před urbanizací“ a **Pavla Horská** objasňuje proces „klasické urbanizace v českých zemích v letech 1830 – 1930“. Třetí část napsal **Jiří Musil** a vylíčil významnou epochu urbanizace v našich zemích jako „Urbanizaci českých zemí a socialismus“. Napsal i čtvrtou část „Co se děje s českými městy dnes“ se závěry o pohledech do budoucnosti těchto urbanizovaných sídel.

Všichni autoři jsou známými odborníky ve svých oborech. Projevuje se to ve všech jejich příspěvcích. Promítli do

nich své dosavadní zkušenosti se zpracováním témat urbanizace jak z hlediska historiků a historických demografů, tak poznatků sociologických a demografických. O pečlivosti svědčí i 468 bibliografických odkazů.

Jiří Musil osvětluje podrobněji změny přístupu ke studiu urbanizace od jeho počátku v 19. století do současnosti a konstatuje, že teprve v šedesátých letech 20. století je urbanizace chápána (mimo technickou a stavební stránku) jako změna sociálně prostorových forem organizace lidské společnosti. Rekapituluje také vývoj pojmu „město“ v ekonomických, demografických a sociálních souvislostech. **Velikostní koncepce** kolísala od původního chápání obce jako „města“ od počtu 2 000 obyvatel k pozdějším 5 000 nebo 10 000, ale také opačně k pouhým 1 000 obyvatel. Jiné je pojetí **statutární**, příznávající určitým sídlům název „města“ podle jiných než velikostních kritérií. Dále je tu pojem „velkoměsto“ jako jedna z kategorií měst. Jsou to města se 100 000 obyvateli nebo sídla jinak definovaná, resp. vymezená. Urbanizaci je však nutno chápat i jako všestranný fenomén, a proto se od dvacátých let minulého století začínají objevovat specifické urbanizace, např. urbanizace ekonomická, demografická, prostorová, sociální apod. **Jiří Musil** uvádí autory různých koncepcí urbanizace, jejich názory a díla. Sám se přiklání k názoru, že urbanizace je především systémová změna uspořádání společnosti a její studium znamená propojující přístup k fenoménu.

Evropská urbanizace má ve srovnání s jinými civilizacemi specifické rysy. Je úzce spojena s industrializací. Probíhala zpočátku poměrně pomalu a byla charakteristická převahou měst střední velikosti s 20 000 až 100 000 obyvateli a jen několik z nich mělo i 1 milion nebo více obyvatel. Urbanizace je úzce spojena s **koncentrací obyvatelstva**. Jejeho vrcholu bylo již zřejmě dosaženo a od počátku 20. století jsme svědky zpětného procesu, **dekoncentrace obyvatelstva**, zpomalení růstu megaměst, vznikání suburbanizačního rozmístění obyvatelstva. K budoucnosti urbanizace a velkoměst cituje **Jiří Musil** ze studie připravené pro konferenci URBAN 21 (Berlín 2000) **P. Hallem** a **U. Pfeifferem** jejich názor: „Můžeme spolehlivě předpovědět, že v roce 2025

bude celý svět jedinou městskou sítí opírající se o automatickou výrobu, dopravu a komunikační soustavu, které uvolní lidi k tomu, aby mohli pracovat v přívětivých lidských službách, v oblasti vzdělání, výchovy, poradenství, komunitních služeb a aby se stali aktivními občany“.

Eduard Maur uvádí svůj příspěvek o urbanizaci před urbanizací oprávněnou výhradou k možnostem různého vymezení pojmu „urbanizace“, což pro něj jako historika a demografa přináší potíže, má-li podat přehled o vývoji urbanizace. Ta nevznikla až v návaznosti na vznik průmyslové výroby, ale má tisícileté evropské i mimoevropské historické kořeny. I on uvádí definice vyplývající z počtu obyvatelstva sídel, ale také z právního postavení vyplývajícího z práv přiznaných různým obcím, kdy vedle „města“ známe „městys“, „městce“, „městečka“ apod. vedle „vsí“. Uvádí desítky příkladů vymezení okruhu a počtu měst a městysů v českých zemích, data o jejich počtu v roce 1300, 1400, 1500, vývoj urbanizace v některých zemích Evropy k roku 1500, 1700 a 1760 atd. Z různých pramenů pak uvádí historii vývoje desítek jednotlivých měst s ekonomickými a politickými podněty k jejich rozvoji, a všimá si i národnostních aspektů tohoto vývoje a jeho fází.

Také **Pavla Horská** jako historička a demografka se musí zabývat nejprve terminologií související s pojmem „urbanizace“ a také ona příznává možnost různých výkladů a tím i přístupů. Ale pak se už plně věnuje statistickým, ekonomickým a sociálním datům o vývoji české společnosti na cestě k urbanizaci a poté i datům o vývoji evropském. Ze všech jejích prací známe zaujatost o přesný detail líčené skutečnosti, která se projevuje i v jejím příspěvku v této knize. Sleduje vývoj industrializace našich zemí v návaznosti na industrializaci Evropy s jejím počátkem v Anglii, a o mnohých odstavcích lze říci, že jde o vynikající „**case studies**“. Mám na mysli výňatky z paměti řady domácích písmáků, excerpata denního i odborného tisku aj. o proměnách české společnosti zejména v 19. a 20. století se zaměřením na města a městské obyvatelstvo. Také ona se musela dotknout národnostního aspektu urbanizace českých zemí a konfliktů, které vznikaly v důsledku posilování ekonomiky

v českých rukách. Obnovu ekonomiky po krachu 1873, nazývanou někdy „druhou průmyslovou revolucí“ v českých zemích, chápe jako pouhé pokračování předchozího vývoje industriální společnosti bez zvláštních dalších atributů. Nový obraz urbanizace českých zemí dokládá statistickým přehledem o vývoji měst v České republice od roku 1830 do roku 1910 a 1930, a objasnění změn v jejich pořadí. Vysoce hodnotí příspěvek **Ludmily Kárníkové** k této otázce a využívá i dat **Vladimíra Srba** a **Milana Kučery** o ekonomickém a demografickém vývoji českých zemí v 19. století. Značnou pozornost věnuje **Pavla Horská** bydlení v Praze, a to v souvislosti se sociálním vývojem jejího obyvatelstva. Uvádí statistické údaje různé provenience, dobře dokladující její sociologické závěry. Přitom hodnotí Prahu jako město sociálně velmi heterogenní, a to v kladném smyslu.

V kapitole „Urbanizace českých zemí a socialismus“ mohl **Jiří Musil** využít výsledků svého dřívějšího studia k této otázce, a po jeho doplnění o další poznatky, mohl podat k této otázce další charakteristiky. Socialistické země nepředstavovaly jednotný blok nejen ekonomicky, ale ani v řadě dalších směrů, v tom i z hlediska hladiny urbanizace. **Jiří Musil** se zabývá v tomto směru relativně srovnatelnými daty a dokumentuje nejprve urbanizační vývoj socialistického Československa, resp. České republiky. Sleduje etapy nejrychlejší urbanizace jednotlivých z osmi krajů České republiky, vývoj počtu měst a jejich obyvatelstva od roku 1869 do současnosti s využitím dat již zpracovaných nebo autorsky kalkulovaných. Na otázku, zda „Byla Česká republika za socialismu nedostatečně urbanizovaná?“ dává odpověď, že její urbanizace byla relativně nízká. Nízká však byla i urbanizace ostatních socialistických zemí, včetně Německé demokratické republiky, porovnáme-li všechny země se zeměmi západními. Za specifický prvek urbanizace v socialistických zemích považuje **Jiří Musil** oprávněně vznik městských sídlišť na okraji stávajících měst, řešící problémy bydlení, ne však socialistický způsob života, jemuž věnoval zvláštní kapitolu. Jejich lokální společenství, vytvářené většinou jednorázově a z podobných podnětů nedostatku bydlení, mělo pro tyto malé kolektivity příznivý vliv, např. při vzájemných výpomocích apod. Platilo to i o bydlení v komunálních bytech, avšak daleko výrazněji to platilo o bydlení družstevním.

Také závěrečná část nazvaná „Co se děje s českými městy dnes“ je z pera **Jiřího Musila**. Vycházejí z toho, že změny v osídlení probíhají vždy pomaleji než změny politické, sociální či hospodářské, dochází autor k tomu, že tomu tak bude i v postsocialistické etapě vývoje naší společnosti. Vývoj po roce 1989 se bude dít – nejen u nás, ale i v ostatních postsocialistických zemích – ve formě „rektifikace“ osídlení. Půjde podle autora a jím citovaného **Martina Hampla** o „nápravné transformační procesy“, o „návrat do přirozené vývojové trajektorie“. **Jiří Musil** proto předvídá, že městské osídlení se bude vracet k předsocialistickým prostorovým vztahům. Lze předpokládat, že nejméně porostou metropolitní regiony hlavních měst bývalých socialistických zemí, jak jsme toho svědky již nyní. To má vztah i k posilování regionalismu jako nové formě prostorového uspořádání společností. Význam regionů se mění, mění se jejich váha. Privatizace, restituce, obnova tržní ekonomiky a restrukturalizace ekonomiky směrem k terciarizaci a nové funkci pracoviště ve vztahu k bydlení se nutně promítnou i do charakteru novodobé urbanizace. Mění se centra měst, mění se periferie, mění se zázemí zejména velkých měst. Velký význam pro tyto změny má šířící se individuální osobní doprava. Mění se formy prodeje zboží, vznik marketů a supermarketů se promítá do životního stylu obyvatel, i do změn ve fungování rodiny, vztahů mezi rodiči a dětmi atd. Autor správně konstatuje, že zaznamenávané změny v rozmístění obyvatelstva podle různých velikých obcí **ne musí svědčit** jednoznačně o zastavení urbanizace, protože tyto změny jsou podmiňovány i změnami v administrativním uspořádání obcí (obnova samostatnosti malých obcí). K tomu jako citovaný autor a recenzent připomínám, že na tento fakt naše analýzy upozorňují a vliv administrativních změn na změny v rozmístění obyvatelstva jsou uváděny, vyčíslovány a analyzovány. Faktem však je, že největší česká města ztrácejí své obyvatelstvo **i bez územně administrativních změn**, které se týkají spíše měst střední velikosti do 50 000 obyvatel. Autor dokumentuje změny v rozmístění obyvatelstva českých zemí (okresů a měst) několika grafy a kartogramy zpracovanými pro Ministerstvo pro místní rozvoj bývalým TERPLANem, a.s., a potvrzuje změny v prostorovém rozmístění obyvatelstva 1991 – 1999, které však dále pokračují. Přesto tvrdí, že „Teze o návratu

obyvatel na venkov neodpovídá tudíž skutečnosti“ (s. 308). Vznik suburbanizace stěhováním obyvatelstva z měst nepovažuje za návrat na venkov, ale za důsledek bytové nouze ve velkoměstech. V podstatě jde podle něj o soustavné vytváření městských regionů. O důsledky této transformace je možno přirozeně vést podle mne i zásadní spor. Souhlasím s tím, že vysvětlování změn pouze demografickými metodami nestačí. Půjde nesporně o sociodemografické interpretace, jak to nejnověji doporučuje i ENHR (European Network for Housing Research) a jak se o to snaží i řada geografických demografů včetně recenzenta.

Pohledem do budoucnosti Prahy, Brna, Ostravy a Plzně s horizontem 30 – 50 let končí **Jiří Musil** tuto část knihy o zrodu velkoměsta v České republice a v Evropě. K prognóze rekapituluje autor hlavní rysy vývoje našich velkoměst v dlouhodobé retrospektivě od roku 1900, a srovnává vývoj našich dnešních největších měst s velkoměsty a metropolemi západními. Uvádí, že v posledních dvaceti letech dochází všude **k dekoncentraci** velkoměst a k formování **městských regionů**. V Evropě žije dnes 75 % obyvatelstva ve městech, do roku 2020 se podíl zvýší na 80 %. Připouští se, že v Evropě se **klasická urbanizace zastavuje** (s. 317) a přechází do nových sídelních procesů, které lze označit jako **urbánní regionalizace**. To je fáze, v níž se s Evropou nachází i Česká republika. Autor říká: „Odvažuji se tvrdit, že česká města a naše osídlení nebudou v příštích 30 – 50 letech procházet tak velkými kvantitativními změnami jako na začátku minulého století“. K tomu uvádí jako první důvod demografickou stagnaci České republiky, která nevytvoří tlak na růst měst. Druhým důvodem je dosažený vysoký stupeň urbanizace. Za třetí se uvádí stabilizace procesu urbanizace v České republice. Čtvrtým důvodem je, že v budoucnosti nelze čekat tak radikální změny v české společnosti jako byl přechod zemědělské společnosti ve společnost průmyslovou. Proto i když změny nebudou velké, přece jen budou. **Hlavními silami** budoucích proměn budou změny v počtu a skladbě obyvatelstva, ve struktuře ekonomiky, v aplikaci nových technologií, v oblasti sociální a konečně v oblasti životního prostředí.

Autor je z hlediska prognóz realista. Ostatně sám byl autorem řady z nich v minulosti, takže mluví ze zkušenosti. Uzavírá proto poslední část své studie **varová-**

ním před ošidností prognóz. Domnívá se přesto, „že velké regionální struktury se budou vyvíjet nejpomaleji, jednotlivá města už podstatně rychleji a část měst někdy překvapivě rychle. To je jedno z poučení posledních deseti let“. Jeho varování je na místě. Podle mého názoru by však nemělo vést k tomu, že by se prognózy neměly zpracovávat. V případě demografických prognóz za větší celky, např. aglo-

merace, kraje apod. patří tento typ projekcí, např. na 20 let, v porovnání s jinými prognózami ke spolehlivějším.

Publikace o zrodu velkoměsta představuje ucelený soubor informací statistického a sociálně ekonomického, ale i ryze literárního původu, zpracovaného systematicky, vysoce odborně, přehledně a kvalitní češtinou, což není dnes samozřejmé. Také typograficky je velmi dobře vybave-

na. Čte se v ní – a studuje – s chutí, jako vždy, kdy čísla vytvářejí obraz reálného světa.

[Horská P., Maur E., Musil J., 2002. Zrod velkoměsta. Urbanizace českých zemí a Evropa. Praha – Litomyšl. Nakladatelství Paseka, 352 stran, grafy, barevné ilustrace. Cena 329 Kč.]

Doc. RNDr. Alois Andrlé, CSc.